

Tomasz Wysocki
Uniwersytet Łódzki

ZAAWANSOWANIE PRZEJŚCIA DEMOGRAFICZNEGO W GRUPACH NARODOWOŚCIOWYCH I WYZNANIOWYCH W POLSCE OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

CEL I ZAKRES ANALIZ

Celem pracy jest ustalenie, w jakiej fazie przejścia demograficznego – zgodnie z klasyczną wersją tej teorii, znajdowała się Polska w 1931 r. Analiza uwzględnia zróżnicowanie w zależności od przynależności do grupy wyznaniowej i językowej (lub grupy narodowościowej) oraz próbę wyjaśnienia zaobserwowanych różnic w rozpatrywanych populacjach.

Rozważania rozpoczyna prezentacja procesów składających się na przejście demograficzne w wyróżnionych grupach wyznaniowych. Następnie rozpatrywano, czy wyznanie determinowało kształtowanie się tych procesów oraz czy miejsce zamieszkania różnicowało zachowania demograficzne. Przedstawiono również relację czynników pozademograficznych, takich jak: poziom analfabetyzmu, status społeczno-zawodowy oraz przejście epidemiologiczne z zaawansowaniem przejścia demograficznego w Polsce w rozważanym okresie.

OCENA ŹRÓDEŁ DANYCH I PRZYJĘTYCH MIERNIKÓW

Podstawową bazą danych statystycznych w analizie reprodukcji ludności były wyniki szczegółowych badań prowadzonych przez Główny Urząd Statystyczny i opublikowanych w Zeszytach Statystycznych *Małżeństwa, Urodzenia i Zgony* (GUS 1934, GUS 1937, GUS 1939b)¹. Ocenę stopnia zaawansowania przejścia demograficznego przeprowadzono na podstawie analizy kształtowania się współczynników przyrostu

¹ Średnią liczbę ludności w Polsce w roku 1931, jako element niezbędny do obliczenia wymienionych współczynników, policzono według wzoru:

$$L = (L_{01.01.1931} + L_{31.12.1931})/2, \text{ gdzie } L_{31.12.1931} = L_{09.12.1931} + ((U-Z_t)/365) * 23,$$

naturalnego ludności Polski w 1931 r. według wyznań w przekroju województw. Opis uzupełniono informacjami dotyczącymi współczynników urodzeń i zgonów. Współczynnik przyrostu naturalnego ukazuje, jaki wpływ na zmiany liczby ludności danej populacji miały urodzenia i zgony, gdy migracje odgrywają nieistotną rolę. Ponadto należy zaznaczyć, że „współczynnik przyrostu naturalnego jest miarą syntetyczną, zacierającą istotne merytoryczne zróżnicowanie wewnętrznej struktury przyrostu, toteż nie może stanowić jedynej miary charakteryzującej rozwój danej populacji” (Holzer 1999: 262). Miara ta jest silnie uzależniona od struktury ludności według wieku. Współczynnik przyrostu naturalnego opisuje dynamikę liczby ludności, nie dokonując rozróżnienia, czy określone zmiany są wynikiem procesów demograficznych czy też struktury ludności według wieku (Kędelski i Paradysz 2006: 256). Choć współczynnik przyrostu naturalnego nie jest miarą reprodukcji ludności, często bywa stosowany w porównaniach regionalnych, międzynarodowych i w badaniu zmian w czasie (Zdrojewski 2004: 225). Dane statystyczne pozwoliły na dokonanie analizy w zakresie współczynników przyrostu naturalnego jedynie dla 1931 r. oraz porównanie zróżnicowania przestrzennego z uwzględnieniem wyznań i badanie dynamiki rozważanych procesów w latach 1927–1932 na podstawie współczynników dynamiki demograficznej².

W kontekście badania stopnia zaawansowania przejścia demograficznego, należy nadmienić, że współczynnik dynamiki demograficznej informuje o kształtowaniu się reprodukcji badanej populacji. Współczynnik przyrostu naturalnego w zestawieniu ze współczynnikami urodzeń i zgonów daje nieco pełniejszą informację o stadium zaawansowania przejścia demograficznego, w którym znajduje się dana populacja. Gdy w badanej populacji współczynnik przyrostu naturalnego jest bliski zeru, a współczynniki urodzeń i zgonów są wyższe niż około 30‰³ mamy do czynienia z populacją o rozrzuconym typie reprodukcji. W populacji nowoczesnej natomiast wartość współczynnika przyrostu naturalnego także jest bliska zeru, lecz współczynniki urodzeń i zgonów wynoszą około 10‰ lub mniej⁴.

Kryterium wyznania może w niektórych przypadkach posłużyć jako przesłanka narodowości. Stopień w jakim osoby danej narodowości identyfikują się z konkretnym wyznaniem różni się w zależności od regionu, wieku, zawodu, kultury, środowiska (wiejskie lub miejskie), a także zmienia się wraz z upływem czasu. Przy badaniu narodowości danej populacji język ojczysty i wyznanie są przyjmowane jako kryteria bliskie deklarowanej narodowości. Język ojczysty jest bliższy pojęciu narodowości na terenach zamieszkiwania ludności o dobrze rozwiniętej świadomości narodowej (najczęściej są to także obszary względnie lepiej rozwinięte cywilizacyjnie). Wyzna-

zaś $L_{01.01.1931} = L_{31.12.1931} - (U_t - Z_t)$, $L_{01.01.1931}$ – szacunkowa liczba ludności Polski według stanu na dzień 01.01.1931, $L_{31.12.1931}$ – szacunkowa liczba ludności Polski według stanu na dzień 31.12.1931 U_t – liczba urodzeń w Polsce w roku 1931; Z_t – liczba zgonów w Polsce w roku 1931 (bez uwzględnienia salda migracji).

² Przy obliczaniu współczynników dynamiki demograficznej wzięto także pod uwagę współczynnik korygujący. Przy obliczaniu współczynnika korygującego nie uwzględniono skutków migracji, gdyż w 1931 r. mogły one mieć jedynie niewielki wpływ na współczynniki dynamiki demograficznej.

³ Chodzi tutaj tylko o pewien rząd wielkości nie zaś o dokładną wielkość.

⁴ Przypis jak wyżej.

nie było częściej utożsamiane z narodowością wśród ludności, która w większym stopniu identyfikuje się z religią niż z państwem (w regionach o niskiej świadomości narodowej). Badając społeczeństwo II Rzeczypospolitej można w dużym stopniu utożsamiać wyznanie z narodowością⁵. Z danych *Drugiego Powszechnego Spisu Ludności z 9 XII 1931 roku*, wynika iż blisko 93% osób deklarujących jako ojczysty język polski, było wyznania rzymskokatolickiego. Ponad 95% osób mówiących po rusku i ponad 91% mówiących po rosyjsku należało do wyznania prawosławnego, a ponad 80% osób mówiących po niemiecku było ewangelikami oraz blisko 100% osób deklarujących język jidisz (żydowski) lub hebrajski jako ojczysty, należało do wyznania mojżeszowego. Nieco inna pod tym względem była sytuacja wśród osób deklarujących język ukraiński (ruski) jako ojczysty. Populacja ta była bardziej zróżnicowana – 52% osób było grekokatolikami, a blisko 47% – prawosławnymi. Z drugiej zaś strony, ponad 98% spośród ogółu rzymskich katolików zamieszkujących nasz kraj w 1931 r., deklarowało język polski jako ojczysty, ponad 85% spośród grekokatolików posługiwało się językiem ukraińskim (ruskim), blisko 72% ewangelików mówiło po niemiecku, zaś blisko 88% wyznawców judaizmu deklarowało język jidisz (żydowski) lub hebrajski jako ojczysty (obliczenia własne na podstawie GUS 1936–1938).

Przyrost naturalny kształtuje się pod wpływem takich zdarzeń, jak urodzenia, zgonu, małżeństwa, rozwody. W związku z tym rozpoczynamy rozważania od kilku wyjaśnień dotyczących zbierania, przetwarzania i publikowania statystyk w tym zakresie (z uwzględnieniem zdarzeń mających miejsce w poszczególnych grupach wyznaniowych).

Omawiając współczynniki przyrostu naturalnego ludności Polski okresu międzywojennego należy zwrócić szczególną uwagę na problem niezgodnego z rzeczywistością zgłaszania dat urodzeń i zgonów. Zjawisko to po raz pierwszy udokumentowano we Włoszech w latach 1895/96 (Zaremba 1936:159 i nast., Livi 1928, Szulc 1931: 40 i nast., Fogelson 1936: 6–7, Szulc 1930, Szulc 1923, Bornstein 1920, Szulc 1932, Kacprzak 1931: 1243–1246). Rejestracja urodzeń i zgonów była bardzo nieściśła, zaś spowodowane tym błędy mogły bardzo silnie wpłynąć na strukturę i wielkość odpowiednich współczynników w poszczególnych jednostkach terytorialnych, nie zmieniając zasadniczo obrazu stosunków demograficznych skali całego kraju (Szulc 1936b: I, Szulc 1936a: 47 i nast.). Istniały dwa rodzaje zniekształceń w zakresie rejestracji urodzeń. Pierwszy to gwałtowny spadek liczby urodzeń w końcu roku oraz wyraźny wzrost w pierwszych dniach stycznia. Przykładem drugiego rodzaju deformacji rzeczywistych danych jest nadmierne skupienie urodzeń w niektórych dniach roku kalendarzowego oraz obniżenie w innych. Terenem, na którym zjawisko to występowało w bardzo małym natężeniu, były województwa zachodnie (pomorskie, poznańskie i śląskie). Badacze opisywanego procesu podają, że we wszystkich województwach II Rzeczypospolitej (poza zachodnimi) częściej zgłaszano fałszywe daty urodzeń chłopców niż dziewczynek (Zaremba 1936: 162).

⁵ Obliczone C Pearsona (0,85) jako wynik korelacji wyznania i narodowości dla tych zbiorowości, świadczy, iż narodowość i wyznanie mieszkańców Polski okresu międzywojennego były w dużym stopniu zależne od siebie nawzajem.

W tym miejscu należy dodać, iż w latach trzydziestych duża część mieszkańców Polski nie była zarejestrowana w urzędach stanu cywilnego (Fogelson 1936: 7). Na przykład w województwach centralnych i wschodnich rejestrowano jedynie od 55% do 67% rzeczywistej liczby urodzeń dzieci wyznania mojżeszowego, co było spowodowane głównie opóźnieniami w rejestracji, niezgłaszaniem urodzeń dziewczynek oraz zgonów niemowląt (Fogelson 1937: 6). Jako przykład niedokładności urzędowych danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego, należy wymienić wyniki ankiety przeprowadzonej w 54 miastach województw centralnych wśród ludności wyznania mojżeszowego, według których liczba urodzeń dzieci w latach 1927–1930 była o 60–80% wyższa od zarejestrowanej przez GUS (Fogelson 1937: 7). Niekompletność danych statystycznych w zakresie ruchu naturalnego dotyczyła także rejestracji zgonów. Mogło mieć to wpływ na rzetelność danych, na podstawie których przeprowadzono niniejszą analizę. Należy zaznaczyć, iż według informacji GUS rejestracja zgonów była znacznie dokładniejsza niż urodzeń (GUS 1934: X). Według S. Fogelsona natomiast, niekompletność rejestracji zgonów (szczególnie zgonów niemowląt) była większa niż urodzeń (Fogelson 1936: 8, 26). Niekompletna rejestracja zgonów dotyczyła głównie województw wschodnich oraz częściowo centralnych (Szulc 1936b: I). Na niedokładność danych statystycznych zwracał uwagę między innymi S. Szulc. Na potwierdzenie podał on przykład, że matki nie pamiętały często nawet liczby swych dzieci, nie wspominając już o dzieciach zmarłych, o których prawie nigdy nie mogły udzielić żadnej informacji (Szulc 1933: 2).

KSZTAŁTOWANIE SIĘ RODNOŚCI W POLSCE OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W trakcie przejścia demograficznego rozrodczość ulega zasadniczym zmianom. Między społeczeństwami znajdującymi się w różnych fazach zaawansowania przejścia demograficznego odnotowuje się silne zróżnicowanie w procesie zmniejszania rozrodczości. Przed rozpoczęciem procesu przejścia demograficznego natężenie urodzeń utrzymywało się na relatywnie wysokim poziomie. Proces przejścia demograficznego jest silnie związany z modernizacją społeczeństw, która z reguły poprzedza przemiany demograficzne oraz „uruchamia je, pobudza i przyśpiesza”. Zauważyć można także sprzężenie zwrotne, że przejście demograficzne właśnie stanowi element modernizacji (Okólski 1990: 22, 32). Procesy modernizacyjne powodują zasadnicze przeobrażenia wzorca rozrodczości, wyrażające się obniżeniem poziomu i zróżnicowania współczynnika urodzeń. Wartości współczynników urodzeń w społeczeństwach tradycyjnych kształtują się w granicach około 30–65 na 1000 mieszkańców, natomiast w społeczeństwach nowoczesnych najczęściej mieszczą się w przedziale około 10–15 na 1000 (Pułaska-Turyna 1990: 196). Na zmniejszanie się wartości współczynnika urodzeń w trakcie przejścia demograficznego początkowo miały wpływ przede wszystkim zwyczaje matrymonialne, na przykład opóźnianie wstępowania w związki małżeńskie (Chesnais 1986), a następnie głównie regulacja urodzeń (Pułaska-Turyna 1990: 196).

Rozpatrując współczynniki urodzeń zauważa się, że najintensywniejszą rozrodzość odnotowano wśród wyznawców religii utożsamianych ze wschodnimi Słowianami tj. u grekokatolików (34,6‰) i prawosławnych (35,4‰) (por. mapa 1). Jeśli chodzi o wysoki współczynnik urodzeń grekokatolików, mógł on wynikać ze stosunkowo wysokiego współczynnika częstości zawierania małżeństw (obliczenia własne na podstawie GUS 1939b: 2–11 i 48–57)⁶ oraz z bardzo małego zurbanizowania (90,3% spośród grekokatolików zamieszkiwało na wsi) a w konsekwencji – ograniczonego zaawansowania modernizacji społecznej (obliczenia własne na podstawie GUS 1938: 15–19). Z kolei relatywnie wysoki współczynnik urodzeń wśród prawosławnych nie wynikał z odpowiednio wysokiego współczynnika częstości zawierania małżeństw (pośród prawosławnych był on na poziomie średnim w skali całego kraju), ale mógł być spowodowany tym, iż w okresie II Rzeczypospolitej subpopulacja ta była w niewielkim stopniu zurbanizowana, a proces modernizacji był naj słabiej zaawansowany (aż 95% członków tej grupy wyznaniowej było mieszkańcami wsi). Zamieszkiwanie na wsi determinowało prawdopodobnie posiadanie większej liczby dzieci niż w miastach. W miastach wcześniej niż na wsi następował proces modernizacji oraz przejścia demograficznego. Na obszarach wiejskich później niż w miastach pojawiła się zmiana modelu rodziny, zwyczajów matrymonialnych i kontroli urodzeń. W rozpatrywanej grupie wyznaniowej w Polsce w 1931 r. odnotowano największy odsetek dzieci. Powyższe dane stanowią jeden z elementów świadczących, iż grekokatolicy oraz prawosławni stanowili najmniej zmodernizowane, w sensie demograficznym, grupy wyznaniowe w naszym kraju. Najniższą natomiast rozrodzość zanotowano u wyznawców religii mojżeszowej (20,4‰). Wśród przyczyn małej rodności ludności wyznania mojżeszowego należałoby wymienić m.in. dość silne zurbanizowanie w porównaniu z innymi grupami wyznaniowymi. Warto zaznaczyć, iż na stosunkowo niską stopę urodzeń mogła mieć wpływ mniejsza wśród ludności żydowskiej niż w innych populacjach powszechność małżeństw (Zamorski 1991: 91). S. Bronsztejn wśród przyczyn niskiego współczynnika urodzeń wyznawców judaizmu wymienił m.in. laicyzację członków tej grupy wyznaniowej oraz regulację urodzeń (Bronsztejn 1963: 88). Ponadto niskie współczynniki urodzeń mogły wynikać – w pewnym stopniu – z niepełnej rejestracji urodzeń zaobserwowanej wśród ludności żydowskiej. Należy jednak dodać, iż wyznawcy judaizmu już w latach trzydziestych XX wieku byli subpopulacją o relatywnie wysokim stopniu zmodernizowania, w sensie demograficznym, co także miało prawdopodobnie wpływ na ich względnie niską rodność. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na to, iż współczynnik urodzeń (ogółem) w Polsce był jednym z wyższych spośród krajów europejskich. Na przykład w latach trzydziestych ubiegłego wieku najniższy spośród wszystkich grup wyznaniowych w naszym kraju współczynnik urodzeń wyznawców judaizmu był na poziomie przeciętnego dla całej Europy (bez ZSRR) (Fogelson 1937: 5). Na kresach wschodnich odnotowano nieco wyższy poziom współczyn-

⁶ Współczynnik częstości zawierania małżeństw w wieku 16–44 lat w Polsce w 1931 roku, ludności grekokatolickiej był najwyższy spośród wszystkich grup wyznaniowych i wynosił 44‰. Dla porównania można dodać, iż analogiczne współczynniki dla pozostałych grup wyznaniowych wynosiły: rzymscy katolicy – 36,5‰, prawosławni – 36‰, wyznawcy judaizmu – 24,5‰ i ewangelicy – 35‰.

nika urodzeń dla ogółu zamieszkującej na tym terenie ludności niż na ziemiach centralnych i zachodnich. Najwyższą wartość współczynnika urodzeń zanotowano w województwie poleskim (37,5‰). Dość wysoką rodnością charakteryzowały się województwa nowogródzkie i stanisławowskie. Konsekwencją relatywnie wysokiego współczynnika urodzeń w województwie poleskim był wysoki przyrost naturalny oraz duży odsetek osób młodych wśród mieszkańców tego terenu. Podobne wnioski formułuje również S. Fogelson w pracy pt. „Ruch naturalny ludności na Polesiu”. Pisał on, że „na Polesiu był niesłychanie wysoki poziom urodzeń (średnio o ponad ¼ wyższy niż na pozostałym obszarze Polski)” (Fogelson 1936: 12). Ponadto autor ten uważał, iż „najważniejszą konsekwencją wysokiej stopy urodzeń na Polesiu obok wysokiego przyrostu naturalnego jest wyjątkowo młoda struktura ludności tego obszaru według wieku” (Fogelson 1936: 41). Najmniejszy natomiast współczynnik urodzeń odnotowano w Poznańskim (stosunkowo niski także w województwach: śląskim, warszawskim, łódzkim oraz lwowskim i tarnopolskim). Generalizując przedstawione powyżej rezultaty analizy można wysunąć wniosek, że współczynniki urodzeń były coraz niższe w miarę badania bardziej odległych na zachód obszarów naszego kraju. Niskie natomiast współczynniki urodzeń w dwóch wymienionych województwach południowo-wschodnich mogły wynikać z niepełnej rejestracji zdarzeń. Powyższe wnioski są zgodne z wynikami badań S. Szulca w tym zakresie. Z jednej strony twierdził on, iż „rodność zmniejsza się ku zachodowi Polski” (Szulc 1936a: 49), natomiast z drugiej uważał, że w badaniu omawianej kwestii trzeba wziąć pod uwagę niekompletność rejestracji urodzeń we wschodniej części II Rzeczypospolitej i możliwego zbyt wysokiego oszacowania liczby mężatek na tym terenie (Szulc 1933: 72). Można dodać, iż przeciętny roczny współczynnik urodzeń ludności Europy (bez ZSRR) w latach 1931/33 wynosił 21,3‰ (GUS 1938: 49).

Wśród wyznawców religii rzymskokatolickiej najwyższe współczynniki urodzeń odnotowano na terenie województw wschodnich i północno-wschodnich, najniższe zaś na zachodzie (poza Pomorzem) oraz w województwie warszawskim i łódzkim. Największą rodność wśród grekokatolików odnotowano w poleskim (prawie 45‰). Stosunkowo wysokie współczynniki urodzeń w tej subpopulacji występowały także w województwach: lubelskim, krakowskim, tarnopolskim i lwowskim. W pozostałych województwach współczynniki urodzeń wśród tej grupy wyznaniowej nie przekraczały 14‰. Także wśród prawosławnych odnotowano najwyższe współczynniki urodzeń na wschodzie i południu kraju (z wyjątkiem tarnopolskiego). Na przykład w województwie stanisławowskim współczynnik urodzeń wyznawców prawosławia wyniósł blisko 50‰, zaś w poleskim ponad 41‰. Najniższą rodność członków tej grupy wyznaniowej odnotowano na zachodzie Polski (pomorskie 8‰) i w województwie tarnopolskim (niespełna 3‰). Dane te mogły być jednak zniekształcone, gdyż były liczone dla relatywnie małych populacji (w województwie pomorskim odnotowano jedynie 1308 mieszkańców oraz 11 urodzeń wśród osób wyznania prawosławnego, zaś w tarnopolskim odpowiednio – 1882 i 5 osób). Wśród ewangelików najwyższą rodność odnotowano w centrum kraju (np. w Kieleckim współczynnik urodzeń wyniósł ponad 34‰) i na Wołyniu (blisko 33‰). Najniższe współczynniki urodzeń wśród członków tej grupy wyznaniowej odnotowano na północnym wscho-

dzie, na zachodzie i południu kraju (poza województwem stanisławowskim). Najmniejsze zróżnicowanie rozrodności w skali kraju odnotowano wśród wyznawców judaizmu. W większości województw współczynnik urodzeń w tej subpopulacji nie przekraczał 20‰. Wyjątkiem były tylko trzy województwa – lubelskie, łódzkie i kieleckie, gdzie współczynniki te wynosiły odpowiednio 36‰, ponad 23‰ i 24‰. Najniższą rodność wyznawców judaizmu odnotowano w województwie wileńskim (blisko 15‰).

ZRÓŻNICOWANIE NATĘŻENIA ZGONÓW W II RZECZYPOSPOLITEJ

Rozpatrując czynniki kształtujące natężenie urodzeń mierzone za pomocą surowych współczynników zgonów jako najważniejsze należy wymienić: 1) czynniki demograficzne (wiek, płeć) i 2) czynniki pozademograficzne (zmiany w poziomie życia ludności, między innymi, dieta, warunki zdrowotne, mieszkaniowe, warunki pracy, zasięg oddziaływania służby zdrowia, dostępność usług lekarskich i medykamentów, postęp medycyny w zwalczaniu przedwczesnej umieralności) (Holzer 1999: 170). Mimo że II Rzeczypospolita borykała się z problemami ekonomicznymi (szczególnie w okresie Wielkiego Kryzysu Gospodarczego 1929–1935⁷), a poziom życia ludności naszego kraju należał do relatywnie niskich, współczynniki zgonów obliczone dla mieszkańców Polski w 1931 r. były stosunkowo niskie w porównaniu z innymi krajami europejskimi. Za S. Fogelsonem dodam, iż w latach trzydziestych ubiegłego wieku jedynie w Holandii odnotowano niższy współczynnik umieralności ogółu ludności niż ludności żydowskiej zamieszkującej w Polsce (Fogelson 1937: 5). Należy dodać, iż w Holandii była inna struktura ogółu ludności według wieku (także żydowskiej) niż w Polsce (GUS 1939a: 20–21).

W trakcie przejścia demograficznego obok zmian w zakresie rodności następują także zmiany wzorca umieralności rozumianego jako „ogólny poziom, kierunek i tempo zmian, struktura (lub natężenie) zgonów według płci, wieku, przyczyn i cech społeczno-demograficznych” (Maksimowicz 1990: 118). W społeczeństwach tradycyjnych poziom umieralności był relatywnie wysoki, zaś przeciętne dalsze trwanie życia noworodka (e_0) było stosunkowo krótkie. Na przykład długość trwania życia noworodka w epoce brązu i żelaza szacuje się na 18 lat, natomiast od wieków średnich do początków XVIII w., średnie dalsze trwanie życia noworodka wynosiło nie więcej niż około 30–35 lat. W społeczeństwach tradycyjnych wartości współczynnika zgonów były nie mniejsze niż około 30 na 1000 ludności, przy czym na przykład w wiekach średnich w Europie w okresach zaburzeń, epidemii wzrastały nawet do 140–160 zgonów na 1000 ludności (Maksimowicz 1990: 119, 120). Należy dodać, że w społeczeństwach tradycyjnych dane statystyczne w zakresie umieralności były często niekompletne. W trakcie przejścia demograficznego następuje radykalne obniżenie poziomu umieralności, zaś długość trwania życia wzrasta. Podstawy tych

⁷ Kryzys ten spowodował zmniejszenie produktu narodowego Polsce o ok. 50%; był to największy kryzys gospodarczy w historii kapitalizmu (PWN 2002)

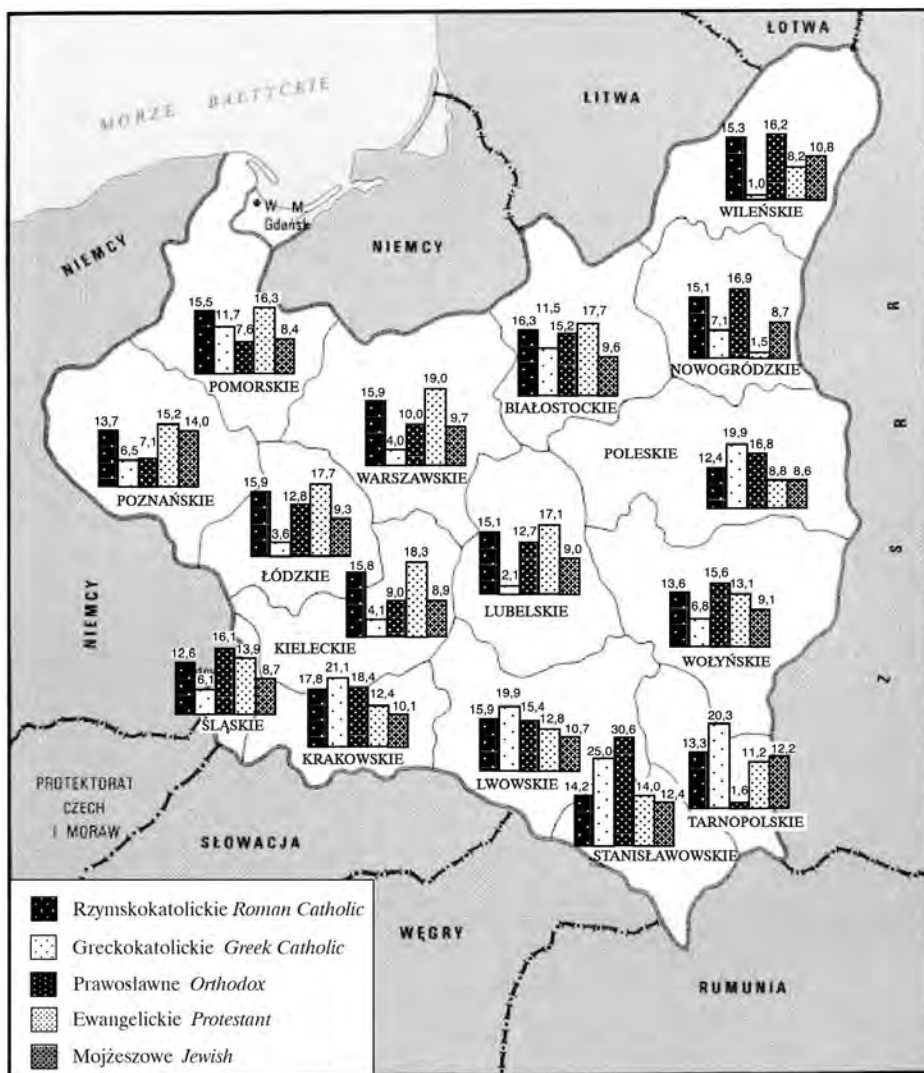
przemian w krajach Europy Zachodniej zostały zapoczątkowane już w XIX w. (Chesnaix 1986; Zamorski 1991: 113). Ponieważ na wartość surowych współczynników zgonów wpływa także struktura ludności według wieku, interpretacja ich zmian może być niejednoznaczna, zaś ich analiza pod kątem oceny zaawansowania przejścia demograficznego nie może być traktowana jako wystarczająca. Generalnie w trakcie przejścia współczynniki zgonów maleją, a następnie w wyniku starzenia się populacji wzrastają, po czym stabilizują się na względnie niskim poziomie. Początkowo niski poziom umieralności odnotowuje się wśród grup o najwyższym statusie społeczno-zawodowym, zaś w późniejszym okresie także pozostałe grupy społeczne. Poziom umieralności zmniejsza się we wszystkich grupach wieku, jednak w największym stopniu dotyczy osób poniżej 5 roku życia i powyżej 65 roku życia. Charakterystyczną cechą jest wyższa umieralność kobiet niż mężczyzn. Zjawiskiem typowym jest wzrost liczby zgonów mężczyzn i względna nadwyżka zgonów tej płci (nadumieralność mężczyzn).

W Polsce w 1931 r. największą umieralność odnotowano wśród grekokatolików. Może to świadczyć o tym, iż populacja ta znajdowała się w początkowej fazie przejścia demograficznego. Z kolei najmniejszą umieralność odnotowano wśród wyznawców religii mojżeszowej (por. mapa 2.). Stosunkowo niską umieralność wśród wyznawców religii mojżeszowej można tłumaczyć tym, iż ludność ta była silniej zurbanizowana niż pozostałe grupy wyznaniowe i co za tym idzie, miała łatwiejszy dostęp zarówno do służby zdrowia, jak i do leków. Ponadto S. Bronsztejn względnie niską umieralność wśród ludności wyznania mojżeszowego tłumaczył większą niż w pozostałych grupach wyznaniowych troską o zdrowie. Autor ten podaje za S. Serkowskim, iż mniejsza umieralność członków tej populacji spowodowana była mniejszym rozpowszechnieniem wśród nich alkoholizmu, chorób wenerycznych oraz przestrzeganiem zdrowego trybu życia (Bronsztejn 1963: 87). Powyższe dane w powiązaniu z informacjami o stosunkowo niskiej rozrodzności tej grupy wyznaniowej świadczą o relatywnie wyższym stopniu zaawansowaniu w procesie przejścia demograficznego tej populacji, w stosunku do innych grup wyznaniowych.

W grupie rzymskokatolików odnotowano stosunkowo małe zróżnicowanie terytorialne umieralności. Wśród jej członków najwyższy współczynnik zgonów odnotowano na terenie województwa krakowskiego (blisko 18‰), najniższy zaś w województwach poleskim (12,4‰) i śląskim (12,6‰). Największą umieralność wśród grekokatolików odnotowano w województwach południowych (w stanisławowskim 25‰) oraz w poleskim i wileńskim. W pozostałych województwach (z wyjątkiem pomorskiego), współczynniki zgonów nie przekraczały 7‰. Także wśród prawosławnych zaobserwowano najwyższe współczynniki zgonów na południu kraju (z wyjątkiem tarnopolskiego) oraz w województwach poleskim i nowogródzkim. W województwie stanisławowskim współczynnik zgonów wyznawców prawosławia wyniósł blisko 31‰. Najniższą umieralność członków tej grupy wyznaniowej odnotowano na zachodzie Polski (pomorskie 8‰) i w województwie tarnopolskim (2‰). Wśród ewangelików najwyższa umieralność występowała w centrum kraju (np. w warszawskim współczynnik zgonów wyniósł 19‰), a najniższe współczynniki odnotowano na północnym-wschodzie (nowogródzkie ponad 1‰). Najmniejsze

zróżnicowanie umieralności w skali kraju odnotowano wśród wyznawców judaizmu. W większości województw współczynnik zgonów nie przekraczał 11‰. Wyjątkiem były tylko trzy województwa: poznańskie, stanisławowskie i tarnopolskie, gdzie współczynniki zgonów wynosiły odpowiednio 14‰, 12,4‰ i 12,2‰. Najniższą umieralność wyznawców judaizmu odnotowano w województwie pomorskim (8‰), poleskim (9‰) i śląskim (9‰).

Mapa 2. Zgony w Polsce w 1931 r. według województw i wyznań (na 1000 ludności)
Deaths per 1000 of population in Poland in 1931 by provinces and religious denominations

Źródło: obliczenia własne na podstawie: GUS 1939b, GUS 1936–1938.
 Source: own calculations based on: GUS 1939b, GUS 1936–1938.

Prowadząc analizę w przekroju terytorialnym, zauważa się mniejszą umieralność na obszarach centralnych i zachodnich niż na terenach kresów wschodnich. Największą umieralność zaobserwowano pośród mieszkańców województw południowo-wschodnich (szczególnie stanisławowskiego – 21,8‰). Stosunkowo wysoki poziom umieralności odnotowano także w województwie krakowskim. Relatywnie wysoki poziom umieralności w województwach południowo-wschodnich nie może być wyjaśniony niekorzystną strukturą ludności według wieku⁸. Najwyższej w kraju umieralności, którą zanotowano w województwie stanisławowskim, nie można tłumaczyć większym natężeniem emigracji niż w pozostałej części kraju⁹. Powyższe potwierdzają wcześniejsze spostrzeżenia S. Szulca, który twierdził, iż „w Polsce okresu międzywojennego dużą umieralność odnotowywano przede wszystkim na południu kraju, szczególnie w większej części województwa stanisławowskiego oraz w okręgu na zachód od Lwowa” (Szulc 1936a: 50). Na pozostałym obszarze kraju współczynniki zgonów nie odbiegały znacząco od przeciętnej ich wartości w kraju, z wyjątkiem województw wołyńskiego i lubelskiego oraz poznańskiego i śląskiego, gdzie umieralność była na najniższym poziomie. Zanotowaną niską umieralność w niektórych wschodnich województwach Polski okresu międzywojennego S. Szulc uzasadnia, niekompletną rejestracją zgonów na tym obszarze (Szulc 1936a: 50). W tym miejscu dodam, iż przeciętny roczny współczynnik zgonów ludności Europy w latach 1931–1933 wynosił 14,2‰. Przeprowadzona analiza wskazuje, iż województwa południowo-wschodniej Polski, a szczególnie stanisławowskie, znajdowały się we wcześniejszym stadium przejścia demograficznego w zakresie umieralności w stosunku do pozostałych województw naszego kraju.

W trakcie przejścia demograficznego zmianie ulega struktura zgonów według przyczyn. „Przyczyny zgonów reprezentują zmienną biologiczną, przez którą działają wszystkie czynniki społeczne i środowiskowe” (Maksimowicz 1990: 139). W procesie przejścia demograficznego zmniejsza się procentowy udział zgonów spowodowanych takimi chorobami, jak gruźlica płuc oraz inne choroby zakaźne, a także pasożytnicze, zwiększa się natomiast odsetek zgonów z powodu takich chorób, jak nowotwory, choroby układu krążenia, cukrzyca (zob. np. Maksimowicz i Pułaska-Turyna 1990: 102–104, Maksimowicz 1990: 161,162).

⁸ W województwach południowo-wschodnich, struktura ludności według wieku nie odbiegała znacząco od tejże struktury w skali kraju ogółem. Np. w województwie stanisławowskim, w którym odnotowano najwyższy współczynnik zgonów udział mężczyzn i kobiet w wieku 60 lat i więcej wynosił odpowiednio: 6,4% i 6,5%, natomiast przeciętnie w kraju analogiczne odsetki wynosiły: 7,4% i 8,2%; (Obliczenia własne na podstawie GUS 1937, s. 32–33).

⁹ Wpływ na relatywnie wysoką umieralność mogłaby mieć ewentualnie emigracja ludzi młodych, co spowodowałoby niekorzystną zmianę struktury według wieku. Dane statystyczne wskazują, iż w latach 1927–1938 wyemigrowało 27,6 tys. mieszkańców województwa stanisławowskiego, 128,8 tys. mieszkańców lwowskiego i 64,5 tys. mieszkańców tarnopolskiego. Ogółem z Polski w tym okresie wyemigrowało 777,8 tys. osób. Relacja liczby osób, które wyemigrowały w latach 1927–1938 z województwa stanisławowskiego, do liczby mieszkańców tego województwa była mniejsza niż średnio w kraju (tj. odpowiednio: ok. 0,001695‰ i 0,002215‰). Relatywnie największą emigrację odnotowano wśród mieszkańców województw: lwowskiego (0,003744‰) i tarnopolskiego (0,003664‰). Stosunkowo najmniejszą emigrację zanotowano wśród mieszkańców województwa śląskiego (0,000372‰); (Obliczenia własne na podstawie GUS 1937: 22, GUS 1939a: 54).

Najczęstszymi przyczynami zgonów w Polsce w 1931 r. były choroby „niewiadome” albo nieprawidłowo określone (13,5%), gruźlica narządu oddechowego (12,2%), śmierć gwałtowna (11,9%), zapalenie płuc (10,8%), inne choroby (10,7%) oraz uwiad starczy (6,6%). Łącznie choroby te były przyczyną blisko 66% ogółu zgonów w naszym kraju. Zauważa się, iż istniało wewnętrzne zróżnicowanie struktury zgonów według przyczyn w poszczególnych grupach wyznaniowych. Najczęstszą przyczyną zgonów rzymskich i greckich katolików oraz prawosławnych były choroby „niewiadome” oraz zakaźne. Wśród przyczyn zgonów ewangelików i wyznawców judaizmu odnotowano natomiast wysoki udział chorób serca i nowotworów. Należy dodać, iż najczęstszą przyczyną zgonów ewangelików (zgodnie ze stosowaną wówczas nomenklaturą) była śmierć gwałtowna tzn. wypadki, urazy, zatrucia. Ponadto warto zwrócić uwagę na stosunkowo wysoki, wśród wyznawców greckiego katolicyzmu, udział osób o niestwierdzonej przez lekarza przyczynie zgonów (ponad 76%, przy średniej w kraju 51%). Z drugiej strony zauważono relatywnie niski odsetek niestwierdzonych przyczyn zgonów wśród wyznawców judaizmu (niespełna 9%) (GUS 1939b: 126).

Analizując strukturę zgonów według przyczyn należy stwierdzić, że zaawansowanie przejścia demograficznego było związane z procesem przejścia epidemiologicznego. Zauważono, iż wśród przyczyn zgonów członków populacji znajdujących się w bardziej zaawansowanym stadium procesu przejścia demograficznego (ewangelicy, wyznawcy judaizmu) odnotowano relatywnie duży udział chorób układu krążenia i nowotworów. Z kolei w społecznościach znajdujących się w mniej zaawansowanym stadium przejścia demograficznego (prawosławni, grekokatolicy), najczęstszymi przyczynami zgonów były choroby zakaźne i nierozpoznawalne. Zauważmy ponadto, że im bardziej dana populacja była zaawansowana w procesie przejścia demograficznego, tym większy udział stanowiły przyczyny zgonów stwierdzone przez lekarzy (np. grekokatolicy – 23,5%, natomiast wyznawcy judaizmu – 91,3%) (GUS 1939b: 126).

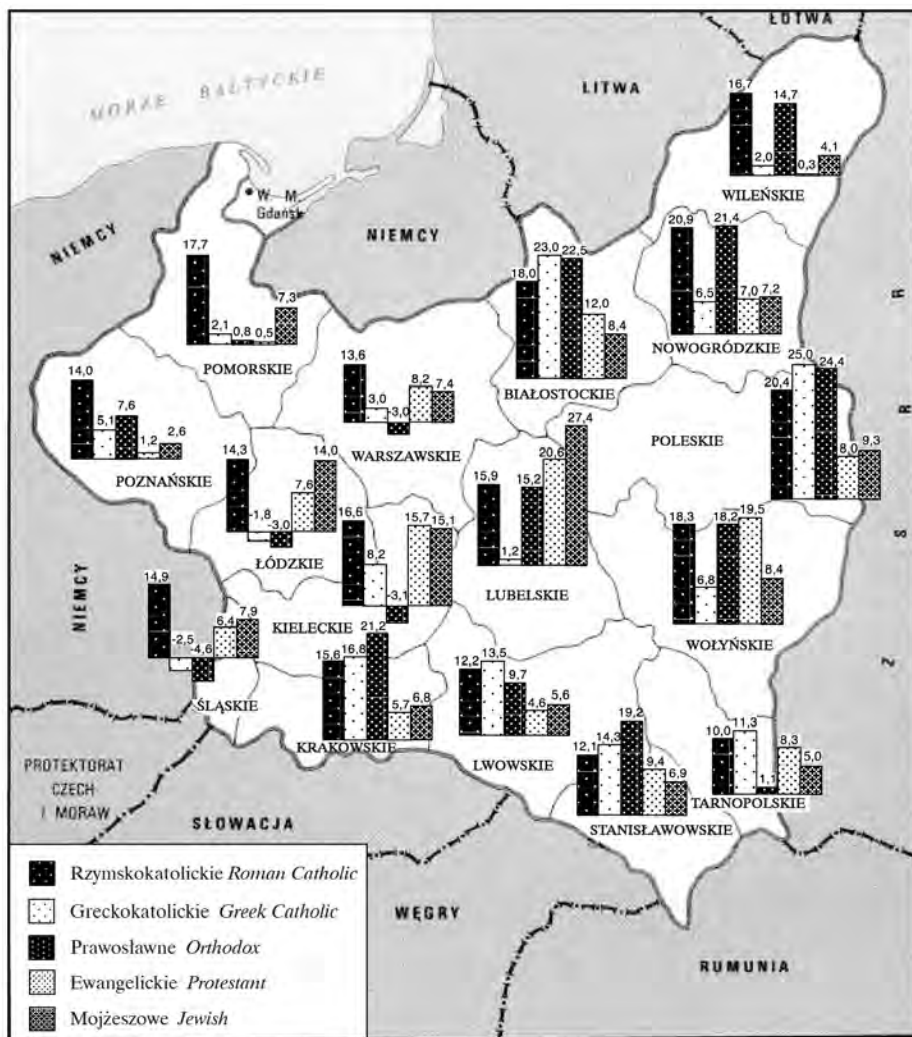
W pewnym stopniu wpływ na ruch naturalny w okresie międzywojennym w Polsce miały także wcześniejsze działania wojenne odbywające się bezpośrednio na ziemiach polskich – I wojna światowa oraz wojna polsko-bolszewicka 1919–1921. Warto nadmienić, że S. Szulc obliczył straty wojenne (I wojny światowej) dotyczące ziem polskich na około cztery miliony osób (w tym 2,7 miliona to emigracja oraz 387 tysięcy poległych i zmarłych wojskowych) – największe w województwach centralnych i wschodnich (Szulc 1936b: 29, 40). Natomiast tzw. straty powojenne tj. w pierwszych – po rozbiorach – latach istnienia państwa polskiego (1918–1920) autor ten obliczył na około 47 055 poległych i zmarłych (Szulc 1936b: 40).

PRZYROST NATURALNY NA ZIEMIACH POLSKICH OKRESU MIĘDZYWOJENNEGO

W trakcie przejścia demograficznego wyraźnie powiększa się przyrost naturalny, wzrasta również liczba ludności. Powodem jest wcześniejszy (z reguły) spadek płodności niż umieralności. Wzrost ten początkowo nasila się, w środkowej fazie przej-

ścia osiąga maksimum, zaś w końcowym etapie przemian demograficznych powraca do wartości przyrostu naturalnego bliskiej zera (Okólski 2004: 24). Ewentualnie jeśli spadek płodności nie zostaje zahamowany – etap ten prowadzi do depopulacji (Okólski 1990: 46). Największy przyrost naturalny w naszym kraju w 1931 r. odnotowano wśród wyznawców prawosławia (19,7‰), oraz kolejno w populacji: rzymskich katolików, greckich katolików i wyznawców religii mojżeszowej (por. mapa 3). Najniższy przyrost naturalny zanotowano wśród wyznawców ewangelicyzmu (6,4‰).

Mapa 3. Przyrost naturalny w Polsce w 1931 r. według województw i wyznań (na 1000 ludności)
Population growth per 1000 of population in Poland in 1931 by provinces and religious denominations

Źródło: obliczenia własne na podstawie: GUS 1939b, GUS 1936–1938.
 Source: own calculations based on: GUS 1938b, GUS 1936–1938.

Badanie przyrostu naturalnego w poszczególnych grupach wyznaniowych bez równoczesnej analizy współczynników urodzeń i zgonów, może zacierać nieco obraz przejścia demograficznego. Na stosunkowo małe zaawansowanie procesu przejścia wśród wyznawców prawosławia wskazuje relatywnie wysoki współczynnik przyrostu naturalnego, będący efektem wysokiego współczynnika urodzeń i przeciętnego w skali kraju – w stosunku do innych wyznań – współczynnika zgonów. Wśród wyznawców greckiego katolicyzmu – niski współczynnik przyrostu naturalnego, był skutkiem wysokiej rodności i umieralności. W populacji rzymskich katolików rodność i umieralność nie odbiegała znacząco od średnich wartości dla Polski w 1931 r. Z kolei bardzo niski współczynnik przyrostu naturalnego wyznawców judaizmu był konsekwencją dość niskiego współczynnika urodzeń (20,5‰) i relatywnie niskiego współczynnika zgonów (9,8‰). Współczynniki urodzeń jak i zgonów wśród wyznawców judaizmu były najniższe wśród wszystkich grup wyznaniowych. Wyjątkowo niski – w porównaniu do innych wyznań – współczynnik zgonów wśród wyznawców judaizmu był prawdopodobnie skutkiem niepełnej rejestracji zgonów, aniżeli niezwykle małej umieralności członków. Współczynnik urodzeń wśród ewangelików był na poziomie zbliżonym do wyznawców judaizmu, natomiast współczynnik zgonów na poziomie znacznie wyższym nawet od średniej w kraju.

Przyrost naturalny w 1931 r. był najwyższy we wschodniej części kraju, malał zaś w miarę badania bardziej odległych na zachód i południe obszarów (por. mapa 3). W opinii części badaczy wysoki przyrost naturalny w województwach wschodnich mógł wynikać z wyludnienia tych obszarów na skutek działań wojennych, repatriacji, słabego zaludnienia i można postrzegać go jako efekt prób wyrównywania zaludnienia ziem centralnych i zachodnich i kresowych (Nadobnik 1929: 10, Szulc 1936b: 30). Można w tym miejscu dodać, iż „poziom przyrostu naturalnego był po I wojnie światowej wyższy, niż przed tą wojną w województwach wschodnich, natomiast wyraźnie niższy w zachodnich” (Szulc 1936b: 30). Ponadto należy zwrócić uwagę na wysoki przyrost naturalny w województwie poleskim (Fogelson 1936: 36). Przyrost ten był na bardzo wysokim poziomie, nawet w porównaniu z najwyższymi wskaźnikami na świecie np. na Białorusi radzieckiej w latach 1924–1927 (27,6‰) czy też w Gwatemali w latach 1923–1924 i 1927–1928 (26,2‰ i 27,5‰). W tym okresie przyrost naturalny w Europie wynosił średnio około 7‰ (Fogelson 1937: 5, GUS 1938: 49). Współczynniki ruchu naturalnego w wybranych krajach europejskich ilustrują dane zawarte w tablicy 1.

W Europie okresu międzywojennego najniższe współczynniki przyrostu naturalnego odnotowano w zachodniej części kontynentu, rosły one natomiast w miarę badania obszarów bardziej odległych na wschód i południe. Pomimo że w latach trzydziestych ubiegłego wieku w Polsce przyrost naturalny był jednym z najwyższych w Europie (Fogelson 1937: 2), już wtedy zwracano uwagę na zmniejszający się współczynnik urodzeń.

Obserwowano także zróżnicowanie terytorialne współczynników przyrostu naturalnego w grupach wyznaniowych (por. mapa 3). Najniższe wartości tych współczynników we wszystkich grupach wyznaniowych zanotowano w zachodniej części kraju. Ponadto wśród rzymskich katolików bardzo niskie współczynniki przyrostu

Tablica 1. Ruch naturalny ludności w wybranych państwach europejskich w 1931 r.
Vital statistics in selected European countries in 1931

Państwa <i>Countries</i>	Urodzenia żywe <i>Births</i>	Zgony <i>Deaths</i>	Przyrost naturalny <i>Natural increase</i>
	w ‰		
Bułgaria <i>Bulgaria</i>	29,3	16,8	12,5
Rumunia <i>Romania</i>	33,3	20,8	12,5
Polska <i>Poland</i>	30,2	15,5	14,7
Portugalia <i>Portugal</i>	30,5	17,2	13,3
Holandia <i>Holland</i>	22,2	9,7	12,5
Litwa <i>Lithuania</i>	26,8	15,8	11,0
Hiszpania <i>Spain</i>	28,3	17,8	10,5
Włochy <i>Italy</i>	24,9	14,7	10,2
W.M. Gdańsk <i>Free City of Gdańsk</i>	20,6	11,9	8,7
Czechosłowacja <i>Czechoslovakia</i>	21,5	14,4	7,1
Norwegia <i>Norway</i>	16,7	10,7	6,0
Węgry <i>Hungary</i>	23,2	16,5	6,7
Szkocja <i>Scotland</i>	19,0	13,3	5,7
Irlandia <i>Ireland</i>	19,3	14,5	4,8
Szwajcaria <i>Switzerland</i>	16,7	12,1	4,6
Belgia <i>Belgium</i>	18,1	12,7	5,4
Niemcy <i>Germany</i>	16,0	11,2	4,8
Anglia* <i>England</i>	15,8	12,3	3,5
Szwecja <i>Sweden</i>	14,8	12,5	2,3
Francja <i>France</i>	17,4	16,3	1,1
Austria <i>Austria</i>	15,8	13,9	1,9

* Bez Szkocji i północnej Irlandii.

Źródło: GUS 1934: 17.

Source: GUS 1934: 17.

naturalnego odnotowano w południowej części kraju. Z kolei zaś wyznawcy judaizmu charakteryzowali się stosunkowo niskimi współczynnikami przyrostu naturalnego w zasadzie na obszarze całego kraju, poza częścią województw centralnych (lubelskie, kieleckie i łódzkie). Podobna pod tym względem sytuacja występowała wśród ewangelików. Populacja ta charakteryzowała się relatywnie bardzo niskimi współczynnikami przyrostu naturalnego na obszarze całego kraju poza częścią województw centralnych (kieleckie, lubelskie 20,6‰, białostockie) oraz województwem wołyńskim. W gronie prawosławnych i greckich katolików odnotowano bardzo wysokie współczynniki przyrostu naturalnego w województwie krakowskim. Z powyższego wynika, iż poszczególne grupy wyznaniowe zamieszkujące II Rzeczpospolitą nie były jednolite pod względem rodności i umieralności na terenie całego

kraju. Zauważa się zróżnicowanie terytorialne zarówno wewnątrz poszczególnych grup wyznaniowych w zależności od regionu zamieszkiwania, jak i pomiędzy tymi grupami. W przekrojach terytorialnych znacząco różnił się poziom współczynników przyrostu naturalnego wśród rzymskich katolików, ewangelików i wyznawców judaizmu. We wszystkich grupach wyznaniowych bardzo niskie (lub najniższe) współczynniki przyrostu naturalnego odnotowano w zachodniej części kraju.

Mapa 4. Struktura wyznaniowa ludności w województwach II Rzeczypospolitej w 1931 r.
The religious structure of population in Polish Voivodships in 1931

Źródło: obliczenia własne na podstawie GUS 1936–1938.
 Source: own calculations based on GUS 1936–1938.

UWARUNKOWANIA ZRÓŻNICOWANIA PRZEJŚCIA DEMOGRAFICZNEGO W POLSCE XX-LECIA MIĘDZYWOJENNEGO

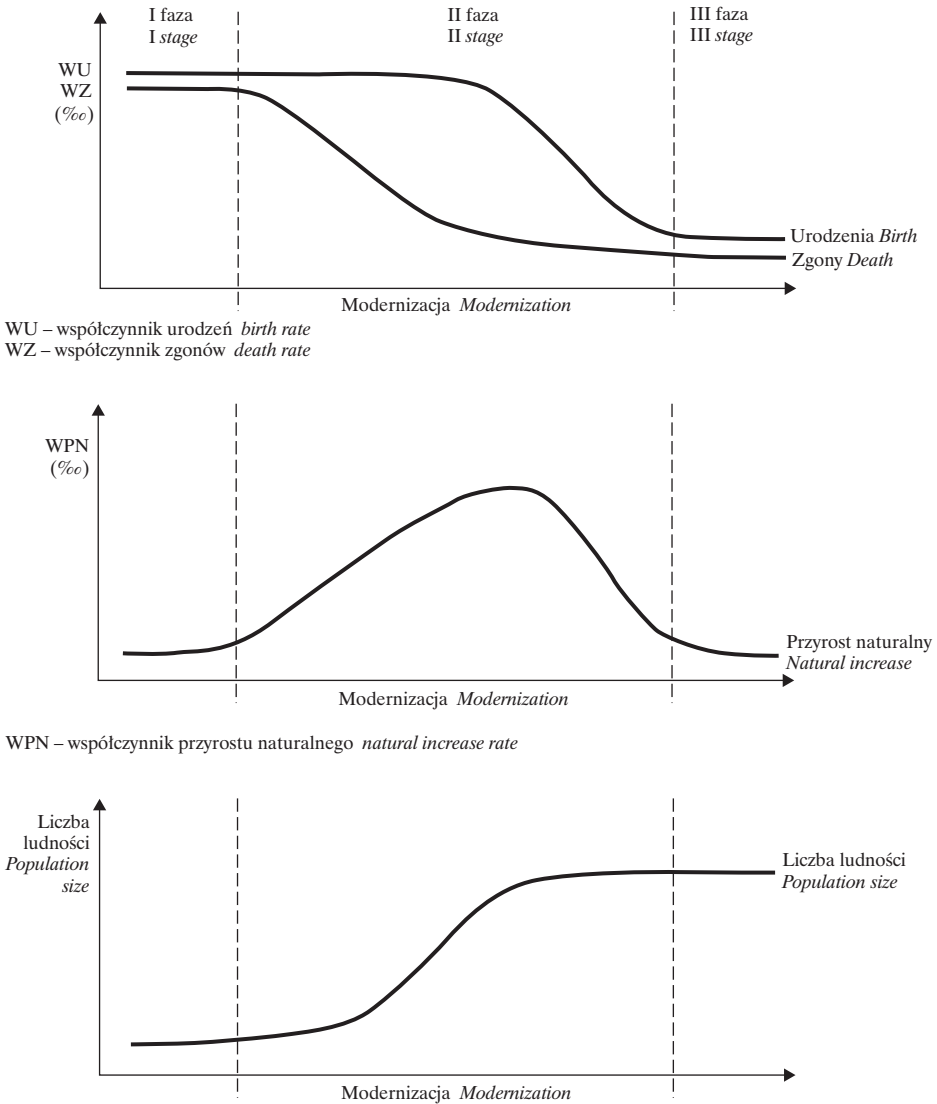
Wpływ na przemiany natężenia urodzeń w poszczególnych regionach II Rzeczypospolitej miały prawdopodobnie poziom wykształcenia, stopień zurbanizowania, czy też status społeczno-zawodowy jako atrybuty modernizacji społecznej. Na stonkowo wysokie współczynniki zgonów w województwach południowo-wschodnich wpływał również trudniejszy dostęp do służby zdrowia i osiągnięć medycyny.

Z przeprowadzonej analizy wynika, iż nie tylko wyznanie, ale i obszar zamieszkiwania różnicował stopień zaawansowania przejścia demograficznego. Wynikało to przede wszystkim z odmienności kulturowych¹⁰ między członkami poszczególnych grup wyznaniowych, jak również z różnic w czasie wkraczania w przejście demograficzne – wcześniejszego na zachodnich terenach Polski, późniejszego na wschodzie i południu kraju.

Odmienność zaawansowania przejścia demograficznego kształtowały także różnice w poziomie wykształcenia członków poszczególnych grup wyznaniowych. W sposób pośredni wykształcenie społeczeństwa ocenić można za pomocą wskaźnika analfabetyzmu. W 1931 r. ewangelicy stanowili grupę wyznaniową o najmniejszym udziale analfabetów (13,7%). Nieco wyższy odsetek analfabetów odnotowano pośród wyznawców judaizmu (18,7%) i wśród rzymskich katolików (21,2%). Znacznie gorszą sytuację pod względem umiejętności czytania i pisania zanotowano w subpopulacji grekokatolików (39,2%). Największy natomiast odsetek analfabetów odnotowano wśród prawosławnych (54,2%). Tak więc społeczności o najmniejszym udziale analfabetów (ewangelicy) znajdowały się w bardziej zaawansowanym stadium fazy właściwego przejścia demograficznego. Im większy udział analfabetów, tym z kolei mniejszy stopień zaawansowania procesu przejścia demograficznego. Ponadto zauważyć należy, iż zróżnicowanie terytorialne w zaawansowaniu przejścia demograficznego, pokrywało się w znacznym stopniu z różnicami w poziomie wykształcenia. Największy odsetek analfabetów odnotowano wśród ludności zamieszkującej w województwach wschodnich. Problem ten dotyczył przede wszystkim województwa poleskiego i wołyńskiego (analfabeci stanowili odpowiednio: 50,4% i 50,1% mieszkańców tych terenów). Nieco mniejszy udział analfabetów odnotowano wśród mieszkańców województw centralnych (od 22,4% w warszawskim do 29,9% w kieleckim). Najlepiej wykształceni byli mieszkańcy województw zachodnich (udział analfabetów wynosił od 3,9% na Śląsku do 9,4% na Pomorzu). Z powyższego wynika, iż im obszar badania o mniejszym poziomie analfabetyzmu, tym późniejsze stadium przejścia demograficznego. Należy dodać, iż relatywnie wysokie udziały analfabetów wśród mieszkańców województw południowo-wschodnich, nie generowały wysokich współczynników przyrostu naturalnego, które w niektórych przypadkach były nawet niższe niż na zachodzie kraju.

¹⁰ Badania demografów (np. W. Leassue) zwracają uwagę na fakt, że większy wpływ na podobieństwa cech demograficznych ma wspólnota kulturowa niż zbliżony poziom uprzemysłowienia i urbanizacji (Coale i Watkins 1986 za: Okólski 1990: 39).

Rysunek 1. Klasyczny schemat przejścia demograficznego
Classical diagram of demographic transition

Źródło: Okólski, 1990: 51.
 Source: Okólski, 1990: 51.

Jak już jednak wcześniej wspomniano, niskie współczynniki przyrostu naturalnego w województwach południowo-wschodnich, wynikały z wyjątkowo wysokiej umieralności na tych obszarach. Wysoka umieralność z kolei świadczyła, iż województwa te znajdowały się w stadium wcześniejszej fazy przejścia demograficznego, niż pozostała część Polski.

Stan zaawansowania przejścia demograficznego powiązany jest także ze strukturą społeczno-zawodową. Struktura według źródeł utrzymania oraz stosunek do zawodu (czynność i bierność zawodowa) określa m.in. poziom rozwoju społecznego oraz sytuację ekonomiczną i zamożność społeczeństwa. Z kolei poziom zamożności ma wpływ, między innymi, na wykształcenie ludności, jej ewentualny awans cywilizacyjny oraz stopień zmodernizowania i stadium przejścia demograficznego.

Największe odsetki osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie odnotowano wśród wyznawców prawosławia (92,4%) i grekokatolicyzmu (88,1%). Znacznie mniejsze udziały osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie zanotowano w subpopulacji ewangelików (59,2%) i rzymskich katolików (58,8%). Najmniejszy natomiast udział utrzymujących się z pracy w rolnictwie według spisu z 1931 r., odnotowano wśród wyznawców judaizmu (jedynie 4,0%). Rozpatrując tę kwestię w przekroju terytorialnym zauważa się, iż badając obszary położone na wschodzie, odnotowuje się większe odsetki ludności utrzymującej się z rolnictwa. Analogicznie – wśród mieszkańców centralnej (poza lubelskim i białostockim) i zachodniej Polski, zanotowano największe odsetki osób utrzymujących się z pracy pozarolniczej. Dokonując dalszej analizy zauważa się, że wśród mieszkańców ziem centralnych i zachodnich odnotowano zbliżony udział utrzymujących się z pracy w rolnictwie i poza rolnictwem (odpowiednio: 48,1% i 51,9%). Mieszkańcy ziem kresowych natomiast w zdecydowanej większości utrzymywali się z pracy rolniczej (75,6%). Można przypuszczać, iż stadium przejścia demograficznego, w którym znajdowała się dana subpopulacja, wynikało w pewnym stopniu także ze struktury według źródeł utrzymania. Im większy wśród danej grupy wyznaniowej, czy też zbiorowości terytorialnej udział osób utrzymujących się z pracy pozarolniczej, w tym bardziej zaawansowanym stadium przejścia demograficznego znajdowała się ta subpopulacja.

Stopień zaawansowania przejścia demograficznego różnicowały także inne czynniki. Wśród nich należy wymienić, między innymi, poziom zintegrowania społeczeństwa wokół instytucji i wartości tradycyjnych, skalę wpływów instytucji religijnych, trwałość struktury agrarnej, a także otwartość danej subpopulacji wobec zewnętrznych wpływów (Okólski 1990: 77).

Szczegółowa analiza współczynników przyrostu naturalnego oraz współczynników urodzeń i zgonów świadczy, iż w 1931 r. w Polsce występowały populacje, które znajdowały się we wczesnej fazie przejścia oraz znajdujące się w środkowej, tj. drugiej fazie przejścia (według klasycznej teorii F. Notesteina). O istnieniu tych pierwszych świadczy stosunkowo wysokie natężenie urodzeń i zgonów i w efekcie stosunkowo niewielki przyrost naturalny, zaś o występowaniu tych drugich relatywnie wysokie współczynniki urodzeń, niskie współczynniki zgonów i w rezultacie wysokie współczynniki przyrostu naturalnego (por. rys. 1). Najbardziej zmodernizowaną, w sensie demograficznym, subpopulację stanowili ewangelicy, niewiele mniej zmodernizowaną społecznością byli wyznawcy judaizmu. Zaawansowanie rozważanych procesów wśród ewangelików i wyznawców judaizmu kształtowało ich większe zmodernizowanie przejawiające się, między innymi, stosunkowo wysokim wykształceniem (niewielki odsetek analfabetów), relatywnie niewielkim udziałem utrzymujących się z pracy w rolnictwie oraz stosunkowo wysokim stopniem

zurbanizowania. Podkreślić należy także dobrą łączność kulturową i cywilizacyjną z subpopulacjami znajdującymi się w bardziej zaawansowanej fazie przejścia demograficznego poprzez identyfikowanie się¹¹ ewangelików z Niemcami i wyznawców judaizmu z Żydami zamieszkującymi w Europie Zachodniej, a w konsekwencji przejmowaniem zachowań grup pionierskich (efekt demonstracji) (Okólski 1990: 22, 38, 44, Iglicka 1994). Ponadto w przypadku ewangelików znaczenie miało także miejsce zamieszkania przede wszystkim w zachodniej części kraju (województwa: pomorskie, poznańskie i śląskie) (por. mapa 4) znajdującej się w bardziej zaawansowanym stadium przejścia demograficznego. W nieco mniej zaawansowanym stadium przejścia demograficznego byli rzymscy katolicy (dość wysoki współczynnik urodzeń i stosunkowo niski współczynnik zgonów). W relatywnie wczesnej fazie przejścia demograficznego znajdowali się prawosławni. Populację tę charakteryzował najwyższy wśród poddanych badaniu grup wyznaniowych współczynnik urodzeń i niski współczynnik zgonów, najwyższy współczynnik przyrostu naturalnego. Z kolei w najmniej zaawansowanym stadium przejścia demograficznego znajdowali się grekokatolicy. W populacji tej odnotowano relatywnie wysoki współczynnik urodzeń i zgonów oraz współczynnik przyrostu naturalnego mniejszy niż przeciętnie w kraju. Grekokatolicy, jak również prawosławni stanowili także grupy wyznaniowe najmniej zurbanizowane, najsłabiej wykształcone oraz o największym udziale utrzymujących się z pracy rolniczej, co również miało wpływ na ich „opóźnione” w stosunku do innych populacji zaawansowanie demograficzne. Z przeprowadzonej analizy wynika, iż w najwcześniejszej fazie przejścia znajdowali się mieszkańcy Polski wschodniej, natomiast w miarę analizy przyrostu naturalnego na obszarach zachodniej części Polski, zauważa się, iż zamieszkiwała je ludność znajdująca się w dalszej fazie przejścia demograficznego.

Należy dodać, iż z przedstawionej analizy nie można wysunąć daleko idących wniosków, gdyż dotyczy ona jedynie jednego roku 1931, a istniejący materiał badawczy nie pozwolił na dokonanie szerszych porównań w czasie¹².

Dostępny materiał statystyczny pozwolił natomiast na dokonanie porównań współczynników dynamiki demograficznej dla okresu 1927–1932¹³. Współczynnik ten ilustruje, jaka jest relacja liczby urodzeń do liczby zgonów. Należy jednak zaznaczyć, iż współczynniki dynamiki demograficznej są narzędziem niewystarczającym w ocenie zaawansowania przejścia demograficznego danej społeczności, gdyż mogą one przyjmować takie same wartości w różnych fazach omawianych przemian.

¹¹ Jak już wcześniej wspomniano z wyznaniem można identyfikować narodowość. Na przykład wyznawców judaizmu można identyfikować z osobami narodowości żydowskiej.

¹² Materiał badawczy dla lat 1927–1932, na którym się opierałem zawiera dane jedynie w zakresie zdarzeń ruchu naturalnego (małżeństwa, urodzenia, zgony), natomiast brak jest w nim danych dotyczących liczby mieszkańców Polski dla każdego z tych okresów (dane dla roku 1931 otrzymałem z wyników Spisu Powszechnego z 9 grudnia 1931 r.).

¹³ Przy obliczaniu współczynników dynamiki demograficznej wzięto pod uwagę współczynnik korygujący. Przy obliczaniu współczynnika korygującego nie uwzględniono skutków migracji, gdyż w 1931 r. mogły one mieć jedynie niewielki wpływ na współczynniki dynamiki demograficznej.

Tablica 2. Współczynniki dynamiki demograficznej w II Rzeczypospolitej w latach 1927–1932 w poszczególnych grupach wyznaniowych
Demographic dynamics rates in the 2nd Polish Republic in the years 1927–1932 by religious groups

Obszar Territory	Ogółem / Total					Rzymskokatolickie / Roman Catholic					Greckokatolickie / Greek Catholic						
	1927	1928	1929	1930	1931	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1927	1928	1929	1930	1931	1932
	1,824	1,965	1,916	2,094	1,954	1,921	1,857	1,984	1,937	2,115	1,983	1,920	1,689	1,662	1,776	1,611	1,766
	Polska ogółem / Poland total																
	Województwa ziem centralnych i zachodnich – ogółem / Central and Western Voivodships																
warszawskie	1,833	1,953	1,929	2,121	1,991	1,889	1,845	1,961	1,936	2,125	1,986	1,894	1,558	2,126	2,053	1,803	1,970
łódzkie	1,686	1,848	1,799	1,961	1,827	1,685	1,722	1,890	1,838	1,991	1,855	1,745	x ^a	0,800	9,125 ^b	0,545	1,750
kieleckie	1,703	1,774	1,821	1,989	1,911	1,717	1,722	1,791	1,832	2,014	1,900	1,746	0,400	0,250	1,222	0,250	1,400
lubelskie	1,945	2,004	2,007	2,224	2,092	1,892	1,912	1,981	1,971	2,199	2,053	1,848	0,556	x ^c	1,800	0,889	3,000
białostockie	2,031	2,236	2,143	2,437	2,226	2,214	1,947	2,135	2,038	2,294	2,052	2,048	0,333	1,429	2,333	1,200	1,571
poznańskie	1,881	2,182	2,062	2,234	2,157	2,092	1,846	2,150	2,009	2,173	2,101	2,040	2,154	3,600	3,095	2,950	3,000
pomorskie	1,883	1,984	1,870	2,024	1,917	1,831	1,994	2,114	1,987	2,146	2,024	1,930	–	0,800	1,500	0,923	1,778
śląskie	1,954	2,038	2,000	2,167	2,026	1,971	2,090	2,162	2,124	2,292	2,141	2,082	–	1,286	1,091	1,571	1,182
krakowskie	1,979	1,866	1,984	2,195	2,130	2,028	2,022	1,887	2,018	2,234	2,183	2,070	–	2,500	2,000	1,429	0,600
	1,687	1,811	1,849	2,033	1,864	1,910	1,683	1,802	1,847	2,028	1,875	1,915	1,579	2,025	2,072	2,111	1,798
	Województwa ziem kresowych – ogółem / Eastern Voivodships																
wileńskie	1,811	1,986	1,894	2,054	1,896	1,972	1,911	2,091	1,943	2,070	1,971	2,038	1,494	1,685	1,772	1,607	1,763
nowogrodzkie	2,043	2,158	1,736	1,935	2,003	2,087	2,096	2,185	1,839	1,993	2,094	2,160	x ^d	x ^e	0,500	1,000	3,000
poleskie	2,174	2,274	2,208	2,376	2,292	2,272	2,280	2,481	2,397	2,432	2,385	2,393	5,545 ^f	1,000	4,889 ^g	7,286 ^h	1,923
wołyńskie	2,187	2,407	2,297	2,603	2,458	2,387	2,605	2,767	2,512	2,997	2,645	2,462	1,233	1,489	1,218	1,778	2,257
lwowskie	2,182	2,326	2,283	2,544	2,209	2,190	2,421	2,665	2,421	2,683	2,342	2,181	7,000 ⁱ	1,536	1,269	1,647	2,013
stanisławowskie	1,561	1,745	1,701	1,809	1,704	1,817	1,653	1,840	1,779	1,864	1,766	1,860	1,468	1,657	1,639	1,781	1,678
tarnopolskie	1,489	1,721	1,680	1,753	1,602	1,692	1,707	2,044	1,848	1,925	1,856	1,860	1,449	1,678	1,662	1,734	1,571
	1,668	1,798	1,714	1,869	1,604	1,782	1,818	1,945	1,861	2,040	1,752	1,969	1,601	1,739	1,672	1,815	1,556

^a 0 urodzeń, 8 zgonów – 0 births, 8 deaths; ^b 73 urodzenia, 8 zgonów – 73 births, 8 deaths; ^c 0 urodzeń, 7 zgonów – 0 births, 7 deaths; ^d 0 urodzeń, 0 zgonów – 0 births, 0 deaths; ^e 0 urodzeń, 0 zgonów – 0 births, 0 deaths; ^f 61 urodzeń, 11 zgonów – 61 births, 11 deaths; ^g 44 urodzenia, 9 zgonów – 44 births, 9 deaths; ^h 51 urodzeń, 7 zgonów – 51 births, 7 deaths; ⁱ 119 urodzeń, 17 zgonów – 119 births, 17 deaths.

Obszar Territory	Prawosławne / Orthodox					Ewangelickie / Protestant					Mojżeszowe / Judaism							
	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1927	1928	1929	1930	1931	1932
	2,116	2,282	2,175	2,437	2,247	2,249	1,381	1,483	1,397	1,532	1,397	1,378	1,863	1,961	1,941	2,136	2,094	1,838
Polska ogółem / Poland total																		
	2,141	2,411	2,321	2,506	2,319	2,348	1,315	1,382	1,313	1,445	1,329	1,299	1,892	2,018	2,085	2,331	2,291	2,030
Województwa ziem centralnych i zachodnich – ogółem / Central and Western Voivodships																		
warszawskie	0,618	0,949	0,626	0,921	0,699	0,692	1,523	1,596	1,445	1,748	1,430	1,370	1,462	1,618	1,612	1,822	1,766	1,348
łódzkie	0,602	1,204	0,739	1,032	0,766	1,104	1,456	1,493	1,421	1,580	1,429	1,415	1,745	1,861	2,086	2,168	2,506	1,754
kieleckie	1,492	0,593	1,000	1,421	0,654	0,889	1,353	1,714	1,972	1,786	1,856	2,000	2,608	2,406	2,585	2,633	2,694	2,543
lubelskie	2,667	2,687	2,356	2,585	2,195	2,435	2,058	2,910	2,549	2,500	2,206	2,250	2,450	2,786	2,986	3,753	4,038	3,719
białostockie	1,980	2,350	2,391	2,558	2,485	2,401	1,661	2,148	1,616	2,080	1,677	1,943	1,925	1,986	1,706	1,960	1,881	1,794
poznańskie	–	0,867	1,250	0,353	2,083	0,769	1,091	1,016	1,014	1,088	1,081	1,053	1,000	0,954	1,411	1,099	1,188	1,129
pomorskie	–	1,286	0,800	1,500	1,100	0,556	0,936	1,020	0,998	1,053	1,031	1,030	0,800	1,788	1,515	1,628	1,862	1,462
śląskie	–	0,333	5,000	0,250	0,714	0,143	1,461	1,564	1,456	1,570	1,463	1,406	1,992	1,633	2,275	2,286	1,909	2,171
krakowskie	1,522	1,603	1,925	2,366	2,151	2,064	1,183	1,186	1,294	1,361	1,459	1,321	1,910	1,931	1,812	2,102	1,673	1,776
Województwa ziem kresowych – ogółem / Eastern Voivodships																		
	2,412	2,263	2,154	2,426	2,236	2,235	2,037	2,620	2,298	2,453	2,121	2,207	1,818	1,863	1,706	1,816	5,398	1,524
wileńskie	1,975	2,205	1,591	1,876	1,902	2,048	0,694	1,313	0,939	1,467	1,034	0,774	1,772	1,596	1,347	1,498	1,379	1,319
nowogrodzkie	2,096	2,172	2,114	2,382	2,266	2,232	4,400 ^a	4,750 ^b	2,100 ^c	1,625 ^d	5,500 ^e	3,000	2,262	1,909	1,771	1,825	1,826	1,730
poleskie	2,150	2,356	2,267	2,559	2,455	2,397	1,547	3,482	1,725	2,317	1,917	1,638	2,139	2,467	2,400	2,415	2,081	2,036
wolyńskie	2,122	2,239	2,238	2,487	2,165	2,175	2,444	3,198	2,692	2,990	2,490	2,689	2,057	2,136	2,079	2,406	1,925	1,793
lwowskie	0,906	1,763	1,728	2,139	1,630	1,761	1,494	1,597	1,634	1,448	1,359	1,327	1,686	1,785	1,629	1,648	1,521	1,377
stanisławowskie	x ^f	2,167	0,250	3,111	1,630	4,000	1,440	1,735	2,083	1,896	1,672	1,618	1,717	1,747	1,594	1,683	1,559	1,443
tarnopolskie	1,667 ^g	2,500	1,750	1,167	1,667	3,000	1,710	1,793	1,381	2,731	1,738	1,868	1,704	1,742	1,504	1,633	1,410	1,370

^a 22 urodzenia, 5 zgonów – 22 births, 5 deaths; ^b 19 urodzeń, 4 zgony – 19 births, 4 deaths; ^c 21 urodzeń, 10 zgonów – 21 births, 10 deaths; ^d 19 urodzeń, 8 zgonów – 19 births, 8 deaths; ^e 11 urodzeń, 2 zgony – 11 births, 2 deaths; ^f 0 urodzeń, 11 zgonów – 0 births, 11 deaths; ^g 5 urodzeń, 3 zgony – 5 births, 3 deaths.

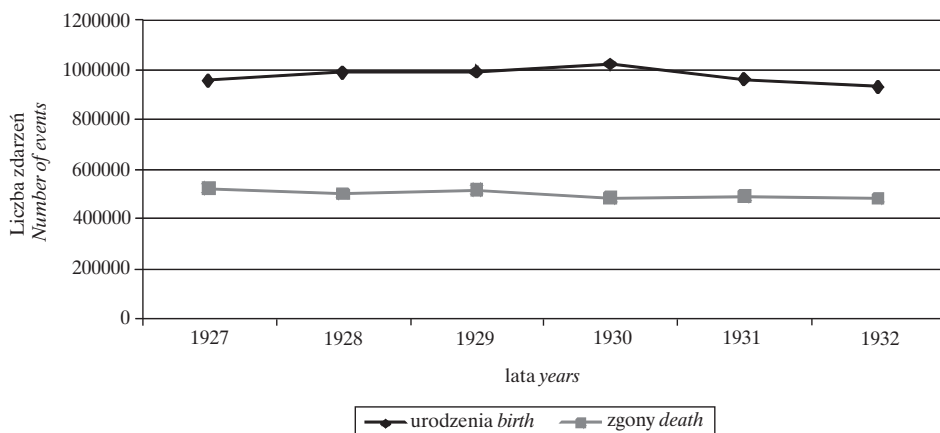
Obszar Territory	Inne wyznania / Other religions					
	1927	1928	1929	1930	1931	1932
	2,009	2,290	2,145	2,510	2,429	2,417
	Polska ogółem / Poland total					
	Województwa ziem centralnych i zachodnich – ogółem / Central and Western Voivodships					
	1,641	1,816	1,768	1,977	1,811	1,608
warszawskie	1,961	1,731	1,858	1,968	1,877	1,566
łódzkie	1,908	1,686	1,992	1,441	1,676	1,318
kieleckie	1,200	1,361	1,786	2,022	1,348	1,017
lubelskie	2,100	2,576	2,695	2,352	1,950	1,694
białostockie	2,683	3,065	2,924	2,714	3,118	2,736
poznańskie	0,312	0,815	0,368	1,222	0,705	1,058
pomorskie	0,659	0,688	0,511	1,273	0,954	1,180
śląskie	0,693	1,357	1,533	4,267	1,410	1,677
krakowskie	0,316	1,206	1,500	2,269	0,852	1,311
	Województwa ziem kresowych – ogółem / Eastern Voivodships					
	2,574	2,836	2,598	3,098	3,085	3,304
wileńskie	2,209	2,417	1,777	2,137	2,345	2,553
nowogródzkie	1,712	1,777	2,333	1,606	2,046	2,207
poleskie	3,263	4,432	3,291	4,912	3,637	3,448
wolyńskie	3,745	4,026	6,032	5,413	5,052	4,692
lwowskie	2,296	2,212	4,024	2,842	1,197	2,944
stanisławowskie	0,643	3,727	1,765	3,222	3,250	2,438
tarnopolskie	0,250	2,273	2,200	4,500	2,875	2,455

Uwaga: W roku 1927 wyznaczenie greckokatolickie i prawosławne w województwach zachodnich zaliczono do grupy wyznań „inne wyznania”.
 Note: In 1927 orthodox and greek catholic religions were included into the group “other religions” in Western Voivodships.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: GUS 1934: 1–9 i 62–69, GUS 1937: 1–11 i 96–105, GUS 1939b: 2–11 i 140–149.
 Source: own calculations based on: GUS 1934: 1–9 i 62–69, GUS 1937: 1–11 i 96–105, GUS 1939b: 2–11 i 140–149.

Współczynniki dynamiki demograficznej ludności Polski w rozpatrywanym okresie ulegały nieznacznym wahaniom, a więc były raczej stabilne (por. tab. 2). Analizując zmiany współczynnika dynamiki demograficznej, zauważa się, iż do roku 1931 ich wartości nieznacznie rosły (obniża się poziom umieralności, a rośnie lub nie zmienia się rodność (por. rys. 2)), natomiast od 1931 r. omawiane współczynniki malały (rodność obniżała się szybciej niż umieralność). Na początku badanego okresu (1927) współczynniki te znajdowały się na najniższym poziomie w we wszystkich grupach wyznaniowych poza ewangelikami i wyznawcami judaizmu, wśród których najniższe współczynniki odnotowano w 1932 r. W 1928 r. współczynniki dynamiki uległy nieznacznemu podwyższeniu następnie obniżyły się (zbliżyły się do poziomu z 1927 r.) a w 1930 r. ponownie wzrosły. W latach 1931–1932 odnotowano spadek wartości wymienionych współczynników do poziomu zbliżonego do początku omawianego okresu (1927–1928) we wszystkich grupach wyznaniowych poza grekokatolikami, którzy w 1932 r. nadal charakteryzowali się bardzo wysokim współczynnikiem dynamiki demograficznej. Uwzględniając cały badany okres, po 1930 r. zanotowano powolny spadek współczynników dynamiki we wszystkich grupach wyznaniowych, poza grekokatolickimi i prawosławnymi. Do 1932 r. współczynniki te były relatywnie wysokie.

Rysunek 2. Liczba urodzeń i zgonów w Polsce w latach 1928–1932
Numbers of births and deaths in Poland in the years 1928–1932

Źródło: obliczenia własne na podstawie: GUS 1934: s. 1–9 i 62–69, GUS 1937: 1–11 i 96–105, GUS 1939b: 2–11 i 140–149.

Source: own calculations based on: GUS 1934: s. 1–9 i 62–69, GUS 1937: 1–11 i 96–105, GUS 1939b: 2–11 i 140–149.

W latach 1927–1932 najwyższe współczynniki dynamiki demograficznej odnotowano wśród prawosławnych, najniższe natomiast wśród ewangelików. Niskie wartości współczynników odnotowano także wśród grekokatolików. Potwierdza to wyniki wcześniejszych analiz, wskazujące iż w najbardziej zaawansowanej fazie przejścia demograficznego w Polsce okresu międzywojennego znajdowali się ewangelicy,

w początkowym etapie przejścia demograficznego byli prawosławni, natomiast grekokatolicy byli najmniej zaawansowaną, w sensie demograficznym, populacją. Dziwią natomiast relatywnie wysokie współczynniki dynamiki demograficznej wśród wyznawców judaizmu.

Badając zróżnicowanie terytorialne zaawansowania przejścia demograficznego mieszkańców Polski okresu międzywojennego, zauważa się, iż najwyższe współczynniki dynamiki demograficznej odnotowano w województwach leżących we wschodniej (poleskie, wołyńskie) i północno-wschodniej części kraju (nowogródzkie, wileńskie) oraz w województwie lubelskim, we wszystkich grupach wyznaniowych. Z kolei najmniejsze współczynniki dynamiki demograficznej zanotowano w województwach południowo-wschodnich oraz warszawskim i łódzkim, we wszystkich grupach wyznaniowych.

Dla porównania z przedstawionymi wcześniejszej współczynnikami przyrostu naturalnego bardziej szczegółowej analizie poddano współczynniki dynamiki demograficznej w 1931 r. Współczynnik dynamiki demograficznej w Polsce w 1931 r. wynosił 1,954. W województwach ziem centralnych i zachodnich był on nieznacznie wyższy niż w województwach kresowych. Wśród wyodrębnionych grup wyznaniowych najwyższy współczynnik dynamiki odnotowano wśród prawosławnych oraz kolejno: wyznawców religii mojżeszowej, rzymskich katolików, greckich katolików, najmniejszy zaś – wśród ewangelików. Na ziemiach centralnych i zachodnich najwyższy współczynnik dynamiki demograficznej zanotowano w subpopulacji wyznawców religii mojżeszowej, najniższy zaś – wśród ewangelików. Jeśli chodzi o ziemie kresowe, to na tym terenie grupę wyznaniową o najwyższym współczynniku dynamiki demograficznej stanowili wyznawcy prawosławia, natomiast najmniejszy współczynnik zanotowano w populacji greckich katolików.

Powtórzmy, że istnieją ograniczenia korzystania z omawianego wskaźnika w analizach zaawansowania przejścia demograficznego. Zauważa się, że obliczone współczynniki dynamiki demograficznej mogą być nieco zniekształcone z powodu bardzo małej liczby zdarzeń ruchu naturalnego, tj. urodzeń i zgonów: w populacji greckich katolików zamieszkujących województwa centralne i zachodnie oraz wileńskie, w populacji prawosławnych w województwach zachodnich i w tarnopolskim oraz w populacji ewangelików w nowogródzkim i poleskim. Zniekształcenia te wpływały na duże różnice w porównaniach współczynników dynamiki demograficznej w badanym okresie.

Biorąc powyższe pod uwagę, można wyciągnąć wniosek, iż mieszkańcy różnych terenów naszego kraju znajdowali się w różnych stadiach II fazy przejścia demograficznego (w rozumieniu teorii przejścia demograficznego wg F. Notesteina (Notestein 1943)). Ziemie Polski okresu międzywojennego były pod tym względem podzielone: Polska zachodnia znajdowała się pod wpływem zachodnioeuropejskich wzorców kulturowych – zmierzania ku oszczędnemu typowi reprodukcji. Pozostała część kraju znajdowała się natomiast na obszarze o relatywnie wysokich współczynnikach małżeńskości i urodzeń. Wysokie było również natężenie zgonów. Na podstawie zaprezentowanych współczynników dynamiki demograficznej można uznać iż społeczeństwo II Rzeczypospolitej w latach 1927–1932, znajdowało się

raczej w fazie rozszerzonej reprodukcji ludności. Wyjątek w tym względzie stanowiły województwa zachodnie oraz warszawskie i łódzkie, gdzie odnotowano bardziej oszczędny niż w pozostałej części kraju typ reprodukcji.

Wyniki dokonanej analizy świadczą, iż w latach trzydziestych XX w. istniało w Polsce relatywnie duże zróżnicowanie zaawansowania przejścia demograficznego między grupami wyznaniowymi. Zróżnicowanie to wynikało przede wszystkim z odmiennego stopnia zmodernizowania poszczególnych populacji, w tym różnic w zurbanizowaniu, w wykształceniu, strukturze społeczno-zawodowej. Było również związane z obszarem zamieszkiwania. W najmniej zaawansowanym stadium przemian demograficznych określanych jako przejście demograficzne znajdowali się grekokatolicy. Nieco bardziej zaawansowane stadium reprezentowali prawosławni. Dalej posunięty był proces przejścia wśród wyznawców religii rzymskokatolickiej. W najbardziej zaawansowanym stadium znajdowali się ewangelicy i wyznawcy judaizmu.

Terytorialne zróżnicowanie omawianych przemian należy łączyć z momentem wkraczania w przejście demograficzne – wcześniejszym na zachodnich terenach Polski, późniejszym na wschodzie i południu kraju. Zauważa się, iż zróżnicowanie terytorialne współczynników przyrostu naturalnego oraz współczynników dynamiki demograficznej w okresie międzywojennym w zasadzie odpowiada wyznaczonej przez J. Hajnała linii podziału Europy na obszary o niskiej i o wysokiej małżeńskości i w efekcie – zróżnicowanemu (niskiemu i wysokiemu) poziomowi reprodukcji. Linia ta biegła od Triestu do St. Petersburga. Na zachód od tej linii odnotowano niskie poziomy małżeńskości, natomiast na wschód od tej linii występowały wysokie poziomy małżeńskości (Hajnał 1965: 136). Linia Hajnała dzieliła Polskę na obszary o relatywnie oszczędnym typie reprodukcji oraz na tereny o reprodukcji rozszerzonej. Oszczędny typ reprodukcji można usytuować w województwach zachodnich oraz w centralnych. Pozostały obszar Polski można uznać za teren wyraźnie rozszerzonej reprodukcji. Zaznaczyć należy, iż linii Hajnała nie można traktować dosłownie. Nie chodzi tutaj bowiem o wyraźną granicę dzielącą Europę (w tym II Rzeczypospolitą) na dwa całkiem odmiennie obszary pod względem stopnia zaawansowania procesu przejścia demograficznego. Linia Hajnała wyznacza raczej pewnego rodzaju „korytarz”, być może przemieszczający się wraz z upływem czasu, mający charakter przejściowy – mieszczący w sobie zarówno obszary o relatywnie wysokiej, jak i o niskiej małżeńskości i reprodukcji. Należy dodać, iż także F. Notestein uważał, iż „rewolucja demograficzna nie rozpoczęła się jednocześnie w całej Europie, lecz rozprzestrzeniła się powoli z Zachodu na Wschód wraz z rewolucją techniczną i przemysłową. W rezultacie, różne regiony Europy pozostają w różnych fazach fali wzrostu ludności (...)” (Notestein 1943: 172). W tym samym czasie kalendarzowym zaawansowanie przejścia demograficznego w poszczególnych obszarach Europy mogło być i było zatem odmienne.

LITERATURA

- Bornstein B., 1920, *Analiza krytyczna danych statystycznych dotyczących ruchu naturalnego ludności b. Królestwa Polskiego*, Miesięcznik Statystyczny, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, tom 1, Warszawa.
- Bronsztejn Sz., 1963, *Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym*, Studium Statystyczne, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław.
- Chesnais J.C., 1986, *La transition démographique. Etapes, formes, implications économiques. Etude de séries temporelles (1720–1984) relatives a 67 pays*, PUF, Paris.
- Coale A.J., Watkins S.C. (red.), 1986, *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton N.J.
- Fogelson S., 1936, *Ruch naturalny ludności na Polesiu. Referat zgłoszony na I-szy Zjazd Sprawozdawczo-Naukowy poświęcony Ziemiom Wschodnim*, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Warszawa.
- Fogelson S., 1937, *Przrost naturalny ludności żydowskiej w Polsce*, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Warszawa.
- GUS, 1934, *Małżeństwa, urodzenia, zgony 1927, 1928*, Statystyka Polski, seria A, zeszyt 27, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- GUS, 1936–1938, *Drugi Powszechny Spis Ludności z dnia 9 grudnia 1931 roku*, Statystyka Polski, Seria C, zeszyt 36, 48, 49, 54, 57, 58, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 83, 85, 86, 87, 88, 94a, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- GUS, 1937, *Małżeństwa, urodzenia, zgony 1929, 1930*, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 45, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- GUS, 1938, *Mały Rocznik Statystyczny 1938*, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- GUS, 1939a, *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- GUS, 1939b, *Małżeństwa, urodzenia, zgony 1931, 1932*, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 102, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- Hajnal J., 1965, *European Marriage Patterns in Perspective*, [w:] D.V. Glass, D.E.C. Eversley (red.), *Population in History: Essays in Historical Demography*, London: 101–143.
- Holzer J.Z., 1999, *Demografia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Iglicka K., 1994, *Terytorialne przemiany płodności w Polsce w latach 1931–1988*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Kacprzak M., 1931, *Powszechne Spisy Ludności*, „Zdrowie” rocznik XLVI, nr 22, Warszawa.
- Kędelski M., Paradyś J., 2006, *Demografia*, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Poznań.
- Livi L., 1928, *Sulle false dichiarazioni della data di nascita per i nati alla fine dell'anno, e rettifica della distribuzione mensile delle nascite nel trentennio 1923–1925*, Annali di Statistica, Serie VI, Vol. VIII, Roma.
- Maksimowicz A., 1990, *Wzorzec umieralności w kolejnych fazach przejścia*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Maksimowicz A., Pułaska-Turyna B., 1990, *Typy przejścia demograficznego*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Nadobnik M., 1929, *Obszar i ludność Polski*, Warszawa.
- Notestein F., 1943, *Some Implications of Population Change for Post-War Europe*, „Proceedings of the American Philosophical Society”, Vol. 87, No. 2: 165–174.
- Okólski M., 1990, *Modernizacja społeczeństwa a przejście demograficzne*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Okólski M., 2004, *Demografia zmiany społecznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Pułaska-Turyna B., 1990, *Wzorzec rozrodczości w kolejnych fazach przejścia*, [w:] M. Okólski (red.), *Teoria przejścia demograficznego*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- PWN, 2002, *Złota Encyklopedia PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Szulc S., 1923, *Statystyka urodzeń ludności żydowskiej w miastach*, Miesięcznik Statystyczny, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, tom VI, zeszyt 1, Warszawa.

- Szulc S., 1930, *Ludność Polski według wieku w latach 1927, 1928 i 1929*, Warszawa.
- Szulc S., 1931, *Falszywe zgłaszanie dat urodzeń w Polsce*, Kwartalnik Statystyczny, tom VIII, zeszyt 1, Warszawa.
- Szulc S., 1932, *O przyroście naturalnym ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931*, Kwartalnik Statystyczny, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, tom IX, zeszyt 1, Warszawa.
- Szulc S., 1933, *Badania nad rozrodczością w Polsce*, Polski Instytut Badania Zagadnień Ludnościowych, Warszawa.
- Szulc S., 1936a, *Rozmieszczenie terytorialne współczynników urodzeń i zgonów w latach 1896/97 (1900/01) i 1931/3*, *Zagadnienia demograficzne Polski*, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 41, Warszawa.
- Szulc S., 1936b, *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895–1935*, *Zagadnienia demograficzne Polski*, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 41, Warszawa.
- Zamorski K., 1991, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Uniwersytet Jagielloński, Rozprawy habilitacyjne nr 228, Kraków.
- Zaremba Z., 1936, *Falszywe zgłaszanie dat urodzeń w Polsce*, *Zagadnienia demograficzne Polski*, Statystyka Polski, seria C, zeszyt 41, Warszawa.
- Zdrojewski E.Z., 2004, *Demografia dla ekonomistów*, Politechnika Koszalińska, Koszalin.

ADVANCEMENT OF THE DEMOGRAPHIC TRANSITION AMONGST VARIOUS ETHNIC AND RELIGIOUS GROUPS IN THE INTERWAR POLAND

The ethnic and religious composition of the interwar population of Poland was largely heterogeneous. The purpose of the article is to study how advanced was the demographic transition process in Poland in 1931, and whether the level of advancement differed among various ethnic and religious groups. The ethnic diversity of the Poland's population was depicted at a level of voivodships, grouped accordingly to their population composition by ethnicity. The main demographic indicators: births, deaths, natural increase, and the rate of demographic dynamics were analysed by voivodships for the main religious denominations (Roman Catholic, Greek Catholic, Orthodox, Protestant and Jewish). The differences were found to be also related to other factors (illiteracy level, sources of income) as well as to the stage of the epidemiological transition, which influenced advances in the demographic transition. The primary statistical database came from a detailed investigation by the Central Statistical Office, published in statistical journals entitled "Marriages, Births, and Deaths", and also contained data of the 1931 population census.